

Emile Zola

Еміль Золя

Jacques Damour

Жак Дамур

1880

Переклад – Тетяна Жарко (2022 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

Жак Дамур

I

Ген там, у Новій Каледонії, коли Жак Дамур вдивлявся в порожній горизонт Тихого океану, йому здавалося, що він переглядає на ньому всю свою історію: злигодні під час облоги, лють Комуни, а тоді – той шал, який закинув його в цю далечінь, змертвілого і достоту оглушеного. Це не було чітке видиво, це не були спогади, якими він тішився чи від яких розчулювався, натомість це було запаморочене ремігання стуманілого розуму, котре поверталось саме собою до деяких фактів, що встояли і залишилися чіткими посеред суцільної руїни.

У двадцять шість років Жак одружився з Фелісіте – високою гарною вісімнадцятирічною дівчиною, племінницею зеленярки з паризького передмістя Вієт, у якої він винаймав кімнату. А він був різьбярем по металу і заробляв до дванадцяти франків на день. Вона спершу була швачкою, але оскільки у них одразу ж з'явився хлопчик, їй вдавалося хіба що годувати малого і гледіти за господею. Ежен зростав, мов на дріжджах. За дев'ять років знайшлась і дівчинка, але маленька Луїза довго залишалася такою кволенькою, що вони добряче витратилися на лікарів та ліки. Утім, подружжя не почувалося нещасливим. Траплялося, Дамур понеділкував, але він завжди поводився чемно і вкладався спати, якщо хильнув зайвого, а вранці повертався до праці, лаючи сам себе як останній непотріб. У дванадцять років Ежен став за верстат. Хлопчак заледве умів писати й читати, а вже заробляв собі на життя. Дуже охайна Фелісіте керувала домом як спритна й обачна жіночка, може трохи, як казав батько, «скурва», адже готувала їм овочі частіше, ніж м'ясо, щоб відкласти гріш на чорний день. То були їхні найліпші часи. Вони мешкали у передмісті Менільмонтан, на вулиці Богородиці, у трикімнатній квартирі: спальня батька і матері, ще одна – для Ежена, їдальня, де вони встановили верстати, не рахуючи кухні й комірчини для Луїзи. Було це вглибині двору, у невеличкому будинку. Однак вони мали чим дихати, бо їхні вікна виходили на пустирище зі зруйнованим будинком, куди з ранку до вечора стікалися вози, з яких вивантажували купи уламків і старі дошки.

Коли вибухнула війна, Дамури вже десяток років мешкали на вулиці Богородиці. Фелісіте, хоч і наближалась до сорокаріччя, залишалася молодою, трошки повненькою, і за круглі плечі й стегна її у кварталі вважали першою красунею. Жак, натомість, ніби всохся і, старший за дружину на вісім років, поруч з нею здавався старим. Луїза хоч і врятувалась від небезпеки, проте, вдавшись у батька, залишилася тендітним і худесеньким дівчатком. А Ежен, котрому тоді було дев'ятнадцять років, отримав від матері високий стан і широкі плечі. Жили

вони дуже дружно, за винятком поодиноких понеділків, коли батько й син затримувались у винарні. Фелісите буркотіла, лютуючи через проїдені гроші. Двічі або й тричі вони навіть побилися, але то не мало жодних наслідків: це вино в усьому винне, і на цілий будинок не було поряднішої родини. Їх наводили як гарний приклад. Вони мали в Ощадній касі понад тисячу франків, коли прусаки помарширували на Париж і почалося жахливе безробіття. І це ще було чудово для робітників, котрі виростили двох дітей.

Тож перші місяці облоги були не надто тяжкими. У їдальні, де спали верстати, вони ще харчувалися білим хлібом і м'ясом. Розчулившись від злигоднів сусіда, здоровенного чортиська, маляра Беррю, котрий подихав з голоду, Дамур міг навіть виявляти до нього милосердя і час від часу запрошував його на вечерю. Невдовзі приятель почав приходити вранці і ввечері. Це був дотепник, у якого завжди було напихваті веселе слівце, і, врешті-решт, він обеззброїв Фелісите, яка непокоїлася і обурювалася від цього бездонного ротяки, що поглинав найкращі шматки. Увечері вони грали в карти і лихословили на прусаків. Патріот Беррю казав, що треба копати за містом підземні ходи і таким чином дістатися до їхніх батарей на узвишсях Шатійон і Монтрету, щоб їх усіх підірвати. Потім він нападався на уряд – купу зрадців, котрі, щоб повернути Генріха V, хотіли відкрити перед Бісмарком брами Парижа. Він тільки знизував плечима на республіку цих зрадників. Ото ще! Республіка! Спершись обома ліктями на стіл, тримаючи в зубах коротеньку люльку, він пояснював Дамуру свій власний уряд: усі браття, усі вільні, багатство для всіх, повсюди, від гори до низу, царюють справедливість і рівність.

- Як у 93-му році, - навпростець казав він, нічогосінько не знаючи про 1793 рік.

Дамур слухав поважно. Він також був республіканцем, бо ще в колисці чув довкола себе, що республіка буде днем торжества для робітників і всезагальним благом. Але він не мав усталеної думки щодо способу, у який це мало б відбутися. Тому він уважно слухав Беррю, вважав, що той дуже гарно розмірковує, і що, звісно ж, республіка прийде так, як він і казав. Він розпалювався, він твердо вірив, що якби увесь Париж – чоловіки, жінки, діти – пішли на Версаль, співаючи «Марсельезу», вони перекинули б прусаків сторчголов, простягнули руку провінції і заснували б народний уряд – той, який мав виплачувати ренту всім громадянам.

- Стережись, повторювала сповнена недовіри Фелісите, - це погано скінчиться з твоїм Беррю. Годуй його, якщо тобі це так подобається, але нехай він іде собі і сам розбиває свого лоба.

Вона також хотіла республіку. У 1848 році її батько загинув на барикаді. Проте, цей спомин замість того, щоб запаморочити їй голову, робив її поміркованою. Вона казала, що знала б, як на місці народу змусити уряд бути справедливим: вона усе гарно владнала б. Промови Беррю обурювали і лякали її, бо не здавалися їй чесними. Вона бачила, що Дамур змінюється, поводить дивно, вживає слівця, котрі їй аж ніяк не подобалися. Але ще більше непокоїв її запальний і похмурий вигляд, з яким її син Ежен слухав Беррю. Увечері, коли Луїза засинала, поклавши голівку на стіл, Ежен схрещував руки і повільно пив чарчину горілки, нічого не кажучи, впіривши очі у маляра, котрий неодмінно приносив з Парижа якусь надзвичайну історію про зраду: бонапартисти робили з Монмартра сигнали німцям або ж топили у Сені мішки борошна і бочки пороху, щоб якнайшвидше здати місто.

- Ото ще базікало! – казала Фелісіте синові, коли Беррю нарешті йшов геть.
– Хоч ти не дай задурити собі голову! Ти ж знаєш, що він бреше.

- Я знаю те, що знаю, - грізно махнувши рукою, відповідав Ежен.

До середини грудня Дамури проїли свої заощадження. Щогодини повідомлялось про поразки прусаків у провінції, про переможне шестя, котре нарешті невдовзі визволить Париж, тому подружжя спершу не лякалося, невтомно сподіваючись, що робота відновиться. Фелісіте творила чудеса, і з дня у день вони жили чорним ячмінним хлібом, який тільки маленька Луїза не могла перетравити. Тож Дамур і Ежен, як казала мати, остаточно з глузду з'їхали. Байдикуючи від ранку до вечора, втративши свої звички, з розм'яклыми руками, відколи залишили верстат, вони не жили, а нудилися, одурівши від незліченних чудернацьких і кривавих фантазій. Обидва залюбки вступили до маршового батальйону, ось тільки той батальйон, як і багато подібних, навіть не вийшов за міські мури, а сидів у казармі, де чоловіки цілісінький день грали в карти. І саме там Дамур, сидячи з порожнім шлунком і караючись від того, що вдома у нього злигодні, непохитно переконався, слухаючи новини то від того, то від іншого, що уряд запрягся винищити народ, аби стати хазяїном республіки. Беррю був правий: всім уже було відомо, що Генріх V ховається у передмісті Сен-Жермен – в будинку, над яким майорить білий прапор. Як не сьогодні, то завтра ізранку вони таки підуть і перестріляють їх, тих покидьків, котрі морять робітників голодом і залишають їх гинути під обстрілами, аби лишень звільнити місце для шляхти й попів. Коли Дамур і Ежен поверталися, палаючи від божевільної лихоманки, що ширяла містом, то балакали тільки про те, аби повбивати усіх, а бліда й німа Фелісіте слухала їх, піклуючись про маленьку Луїзу, яка знову захворіла через погане харчування.

Тим часом облога припинилася, було укладено перемир'я, і прусаки промаршували Єлисейськими Полями. На вулиці Богородиці їли білий хліб, по який Фелісіте ходила до передмістя Сен-Дені. Але вечерея була похмурою. Ежен, котрий захотів подивитися на прусаків, наводив подробиці, аж тут Дамур, вимахуючи виделкою, розлючено заволав, що він волів би відтяти голову всім тим генералам. Фелісіте обурилася і вирвала у нього виделку. У наступні дні робота знову не відновилася, тому він вирішив узятися до верстата за власний рахунок: він мав кілька відлитої предметів – світильники, які завершив, сподіваючись їх продати. Ежен не зміг всидіти на місці і за годину кинув працю. Що ж до Беррю, то він зник, відколи було укладено перемир'я: безперечно, він надібав деінде ліпший стіл. Але одного ранку він з'явився, геть збуджений, і розповів про те, як натовп перетяг гармати на Монмартр і вбив генералів. Повсюди були барикади, нарешті настало торжество народу. Він прийшов по Дамура, кажучи, що там потребують добрих громадян. Дамур, не зважаючи на ошелешене лице Фелісіте, кинув верстат. Прийшла Комуна.

Так і прокотилися березневі, квітневі й травневі дні. Коли Дамур був змореним і жінка благала його залишитися вдома, він відповідав:

- А мої тридцять су? Хто дасть нам хліба?

Фелісіте схилила голову. Вони мали на їжу тільки батькові тридцять су і синові тридцять су – платню національної гвардії, до якої іноді додавалися пайки вина і солонини. Зрештою, Дамур був певен у своїй правоті: він стріляв у версальців так само, як стріляв би в прусаків, переконаний, що рятує республіку і забезпечує народові добробут. Після втоми й злигоднів облоги, руїна громадянської війни змушувала його жити у кошмарних мареннях про тиранію, де він боровся як темний герой, котрий вирішив загинути, захищаючи свободу. Він не заглиблювався у теоретичні складнощі комуністичної ідеї. В його очах Комуна була попросту обіцяним золотим віком, початком усесвітнього щастя. Водночас він з іще більшою впертістю вірив, що десь, у передмісті Сен-Жермен чи у Версалі, сидить король, готовий відновити інквізицію і права панів, якщо тільки йому дозволять увійти до Парижа. Вдома він не зміг би роздушити й комашину, але на передовій без жодного докору сумління винищував жандармів. Коли він повертався, виснажений, чорний від поту і пороху, то протягом кількох годин сидів біля маленької Луїзи і слухав, як вона дихає. Фелісіте вже не намагалася його втримати: вона чекала зі спокоєм поміркованої жінки на кінець усього цього шарварку.

Утім, одного дня вона наважилася зазначити, що той чортисько Беррю, котрий так галасує, виявився не настільки дурним, аби наріватися на кулі. Йому вистачило спритності отримати гарне місце у інтендантстві, що не перешкоджало йому, коли він приходив у однострої, з плюмажем і

галунами, розпалювати думки Дамура промовами, у яких він говорив, буцімто треба перестріляти міністрів, парламент і усю ту компанію у той день, коли вони підуть і злапають їх у Версалі.

- Чому він сам туди не йде, а натомість штовхає інших? – допитувалася Фелісіте.

Але Дамур відповідав:

- Замокни! Я виконую свій обов'язок. Тим гірше для тих, котрі не виконують його!

Одного дня, наприкінці квітня, Ежена принесли на марах на вулицю Богородиці. Він отримав у кварталі Муліно кулю в самі груди. Доки його заносили, він помер на сходах. Повернувшись увечері додому, Дамур побачив мовчазну Фелісіте коло трупа їхнього сина. Це був жахливий удар: він упав долі, і вона, сидячи під стіною і нічого йому не кажучи, дивилась, як він ридає, адже не знала, що сказати, і якби зронила єдине слово, то закричала б: «Це ти винен!» Вона зачинила двері комірчини і не зронила жодного звуку, боячись налякати Луїзу. А ще вона пішла поглянути, чи ридання батька не розбудили дитину. Звівшись, він довго дивився на прилаштовану до дзеркала синову фотографію, на якій молодий чоловік захотів постати бійцем національної гвардії. Він узяв перо і написав знизу фотокартки «Я помщусь за тебе», поставив дату і підпис. Це принесло йому полегшу. Наступного дня прикрашений великими червоними прапорами катафалк у супроводі незчисленного натовпу відвіз тіло на цвинтар Пер-Лашез. Батько крокував простоволосий, а вигляд прапорів, цього кривавого багрянцю, робив чорне дерево катафалку ще похмурішим і переповнював його серце злісними думками. Фелісіте залишилася на вулиці Богородиці поруч з Луїзою. Того ж вечора Дамур повернувся на передову – вбивати жандармів.

Нарешті надійшли травневі дні. Армія версальців була в Парижі. Він не повертався уже дві доби – згуртувався зі своїм батальйоном, серед пожеж захищаючи барикади. Він уже нічого не розумів і, огорнений димом, робив постріли, бо таким був його обов'язок. Вранці третього дня він з'явився на вулиці Богородиці, обідраний, ледь тримаючись на ногах, очманілий, наче п'яниця. Фелісіте роздягнула його і мила йому руки мокрим рушником, аж тут сусідка повідомила, що комунари все ще тримаються на цвинтарі Пер-Лашез, і що версальці не знають, як їх звідти вибити.

- Я йду туди, - тільки й сказав він.

Він одягнувся і узяв свою рушницю. Але останніх захисників Комуни не було на узвишші – на тій голій царині, де спав Ежен. А він же потайки сподівався, що його вб'ють на синовій могилі. Він навіть не зміг дійти

туди. Прилетіли снаряди і надщербили високі жалобні пам'ятники. Поміж яворами, ховаючись за мармуровими статуями, що білили проти сонця, кілька гвардійців ще стріляли в солдатів, чиї червоні штани вигулькували на схилі. Дамур прийшов якраз вчасно, щоб потрапити в полон. Тридцять сім його товаришів розстріляли. Тільки дивом він врятувався від цього свавільного правосуддя. Оскільки жінка недавно вимила йому руки і він ще не стріляв, може, тому його й вирішили помилувати. Він, до речі, отупілий від втоми, одурілий від стількох жахів, так ніколи й не зміг пригадати наступні дні. Для нього вони залишилися нерозбірливим страховидням: довгі дні у темних приміщеннях, виснажливе марширування під сонцем, крики, удари, натовпи гаволовів, крізь які він проминав. Коли він оговтався від цього божевілля, то був уже в'язнем у Версалі.

Фелісите, досі бліда й спокійна, прийшла його провідати. Вона повідомила йому, що Луїза почувається ліпше, і вони стояли німі, не маючи більше що сказати. Вже виходячи, вона, бажаючи наснажити його, додала, що його справою займаються і що його звідси витягнуть. Він запитав:

- А Беррю?
- О! – відповіла вона. – Беррю в безпеці... Він ушився за три дні до того, як увійшли війська, і його навіть не потурбують.

Через місяць Дамур відплив до Нової Каледонії. Його засудили до звичайної депортації. Оскільки він не мав звання, військовий трибунал його, може, і виправдав би, якби він спокійненько не зізнався, що стріляв від першого ж дня. Під час останнього побачення він сказав Фелісите:

- Я повернусь. Чекай мене з донечкою.

І саме ці слова Дамур чув найчіткіше посеред своїх перемішаних спогадів, коли отупіло, з важкою головою, дивився на порожній морський горизонт. Іноді його там заставала ніч. Вдалині довго-довго залишалася світла плямка, немов обриси корабля, що дірявлять дедалі темнішу пітьму. І йому здавалося, що він мусить звестись і крокувати хвилями, піти геть звідси цією білою стежиною, адже він обіцяв повернутися.

II

У Новій Каледонії Дамур поводився добре. Він знайшов роботу, і йому казали, що він може сподіватися на помилування. Це був дуже лагідний чоловік, котрий любив бавитися з дітьми. Він більше не переймався політикою, зрідка навідувався до товаришів і жив самотою. Йому могли закинути лишень те, що він інколи випивав, але ж він мав сп'яніння

доброго хлопця – плакав гіркими слізьми і сам вкладався спати. Тому його помилування здавалося певним, аж тут одного дня він зник. Усі здивовано дізналися, що він утік з чотирма товаришами. Протягом двох років він отримував від Фелісите багато листів: спершу регулярні, вони невдовзі почали надходити рідше, а тоді увірвалися. Він сам писав доволі часто. Три місяці минули без новин. Тож його охопив відчай, він уже не сподівався на те помилування, на яке доведеться чекати, можливо, ще два роки. І він ризикнув усім в одну з тих годин лихоманки, через які наступного ранку мучить каяття. За тиждень на узбережжі, на відстані кількох миль, знайшли розбитий човен і трупи трьох утікачів, голих і уже розкладених, поміж якими свідки впевнено упізнали Дамура. Той же зріст і та ж борода. Після поверхового розслідування відбулися формальності, було укладене свідоцтво про смерть, а тоді відіслане до Франції на прохання удови, яку попередила адміністрація. Уся преса переймалася цією авантюрою, гостро драматична оповідь про втечу і її трагічну розв'язку облетіла газети усього світу.

Проте Дамур був живий. Його переплутали з одним з його товаришів, і це тим дивніше, що двоє чоловіків не були подібні. Просто двоє мали довгі бороди. Дамур і четвертий утікач, котрий вижив ніби чудом, розлучилися, тільки-но ступивши на англійську територію. Вони більше ніколи не побачилися, безперечно, інший помер від жовтої лихоманки, що ледве не забрала і самого Дамура. Його першою думкою було попередити Фелісите листом. Але до рук йому втрапила газета, де він знайшов оповідь про свою втечу і новину про свою смерть. Від тієї миті лист видавався йому необачністю: його можуть перехопити, прочитати і таким чином дістатись до правди. Чи ж не ліпше залишатися для усіх мертвим? Відтак ніхто ним не перейматиметься, він вільно повернеться до Франції і там чекатиме на амністію, щоб дозволити впізнати себе. І саме тоді жахливий напад жовтої лихоманки на довгі тижні затримав його у загубленому шпиталі.

Коли Дамур почав одужувати, його опосіли непереможні лінощі. Ще протягом кількох місяців він залишався дуже слабким і безвільним. Лихоманка немовби висмоктала із нього усі давнішні жадання. Він нічого не бажав і запитував себе, навіщо це. Образи Фелісите й Луїзи стерлися. Він і досі усе ще бачив їх, але так далеко і в такому тумані, що іноді вагався, чи упізнає їх. Жодного сумніву, тільки-но він набереться сили, як одразу ж поїде до них. Потім, коли він врешті-решт звівся на ноги, його цілком поглинув інший план. Він мріяв заробити багатство, перш ніж повертатися до жінки й дочки. Що він робитиме у Парижі? Він подихатиме з голоду, він буде змушений повернутися до верстата і, можливо, вже не знайде роботи, бо почувався страшенно старим. Натомість якщо він подасться до Америки, то за кілька місяців назбирає сотню тисяч франків – скромну суму, на якій зупиниться, незважаючи на дивовижні історії про

мільйони, що гули у його вухах. У золотій копальні, про яку йому розповіли, усі чоловіки, навіть найостанніші чорнороби, вже за пів року катаються в каретах. Він уже розписав своє життя: він повернеться до Франції зі своєю сотнею тисяч франків, купить будиночок неподалік Венсенського лісу, житиме там на три або чотири тисячі франків ренти в оточенні Фелісите й Луїзи, забутий і щасливий, спекавшись політики. За місяць Дамур був у Америці.

І тоді почалося неспокійне існування, що котило його волею випадку в потоці водночас дивних і банальних авантур. Він пізнав усі злигодні, він торкнувся усіх багатств. Тричі йому здавалося, що він нарешті матиме свої сто тисяч франків, але усе спливало йому межі пальцями: його обкрадали, він сам позбувався усього, роблячи останні зусилля. Тож він страждав, багато працював і залишався без сорочки. Після поневірянь в усіх кінцях світу, події закинули його до Англії. Звідти він перекинувся до Брюсселя – на самий кордон із Францією. Ось тільки він і гадки не мав туди повертатися. Відколи прибув до Америки, він припинив писати Фелісите. Троє листів залишилися без відповіді, і він міг тільки губитись у здогадах: або його листи перехопили, або його жінка померла, або ж вона сама поїхала з Парижа. За рік він зробив ще одну марну спробу. Щоб не виказати себе, якби його листи відкрили, він писав під вигаданим іменем, оповідав Фелісите про вигадану справу, з упевненістю розраховуючи на те, що вона упізнає його почерк і зрозуміє. Ця повна мовчанка буцімто приспала його спогади. Він помер, у нього немає нікого на світі, ніщо його більше не обходило. Майже рік він працював на вугільній шахті, під землею, вже не бачачи сонця, цілковито знищений, тільки їв і спав, більше нічого не бажаючи.

Одного вечора він почув у пивниці, як один чоловік розповідав, що недавно було проголосовано за амністію, і усі комунари повертаються. Це пробудило його. Він здригнувся і відчув потребу їхати разом з іншими – поїхати туди і побачити вулицю, де колись мешкав. Спершу це був усього лиш поштовх інстинкту. Потім у вагоні, що віз його, мозок його працював, і він розмірковував, що відтепер зможе повернути своє місце під сонцем, якщо йому вдасться відшукати Фелісите і Луїзу. Надії заповнювали його серце: він вільний, від відкрито шукатиме їх і, врешті-решт, він почав вірити, що знайде їх цілком спокійними у їхньому помешканні на вулиці Богородиці, за столом з білою скатертиною, немовби вони ждали його. Усе роз'ясниться – це було лишень непорозуміння. Він піде до найближчої мерії, назве себе, і родина повернеться до давнішого життя.

У Парижі Північний вокзал був переповнений галасливим натовпом. Тільки-но з'явилися мандрівники, як здійнялися вигуки, божевільний захват, руки вимахували капелюхами, розкриті роти волали чиєсь ім'я.

Дамур на мить злякався: він не розумів, він уявив собі, що весь цей натовп прийшов, щоб освистати його. Потім він упізнав ім'я, котре волали, - ім'я члена Комуни, котрий саме був у тому ж поїзді, і цьому славетному вигнанцеві натовп влаштував овацію. Дамур бачив, як той пройшов, дуже розтовстілий, з вологими очима, усміхнений, розчулений таким прийомом. Коли ж герой сів до фіакра, натовп загомонів, що треба випрягти коня. Почалася тиснява, людський потік залив вулицю Ла Фаєт – море голів, понад якими довго було видно, як котиться фіакр, наче тріумфальна колісниця. А Дамур, котрого штовхали й топтали, насилу зміг дістатися зовнішніх бульварів. Ніхто не звертав на нього уваги. Усі його страждання – Версаль, морська подорож, Нова Каледонія – повернулися до нього і душили гіркотою.

Але на зовнішніх бульварах його огорнуло розчулення. Він усе забув, і йому здавалося, що він тільки-но відніс свою роботу до Парижа і спокійненько повертається на вулицю Богородиці. Завершувалися десять років його життя, настільки переповнені й настільки перемішані, що ці роки позад нього здавалися йому не більше, ніж звичайним продовженням тротуару. Утім, він відчував певний подив від своїх колишніх звичок, до яких так легко повертався. Зовнішні бульвари мали поширшати, він зупинився, щоб прочитати вивіски, здивований тим, що бачить їх тут. Це не була щира радість від того, що він ступив ногою на клаптик землі, за яким шкодував: це була суміш ніжності, в якій виспівували нотки романсу, і глухого неспокою – неспокою перед невідомим, що виникав через давніші речі, які він віднаходив. Його хвилювання посилилося ще більше, коли він наблизився до вулиці Богородиці. Він відчував, як увесь розм'якає, і його перемагало бажання не йти далі, буцімто попереду на нього чигало лихо. Навіщо повертатися? Що він там робитиме?

Врешті-решт, на вулиці Богородиці він тричі проминув повз будинок, але не міг зайти. Навпроти крамниця вугляра зникла, і тепер це була крамничка зеленярки, і жінка, що стояла у дверях, здавалася йому настільки міцною, настільки впевненою у тому, що тут її дім, що він не наважився розпитати її, як спершу йому спало на думку. Він волів ризикнути усім і піти прямісінько до комірчини консьєржки. Скільки ж разів він ось так звертав ліворуч у кінці коридору і стукав у крихітне віконечко!

- Прошу, пані Дамур?

- Не знаю... Таких тут нема.

Він завмер. На місці колишньої консьєржки, велетенської жінки, перед ним постала сухенька кисловида жіночка, котра підозріло зиркнула на нього. Він продовжував:

- Пані Дамур мешкала вглибині, років десять тому.

- Десять років! – вигукнула консьержка. – Еге! Скільки води відтоді сплинуло!.. Ми тут тільки від січня.

- Може, пані Дамур залишила свою адресу?

- Ні. Не знаю.

Він уперся, тож вона розсердилася і пригрозила, що покличе свого чоловіка.

- Ото ще! Припиніть тут нюшкувати, у нашому будинку!.. Стільки люду тут вештається...

Він почервонів і позадкував, белькочучи, присоромлений через обшарпані холоші своїх штанів і стару брудну куртку. Опинившись на тротуарі, він попростував геть, похнюплений, але повернувся, бо не міг вирішитись піти ось так. Його немовби роздирало на кавалки через це довічне прощання. Над ним зглянутья, йому щось повідомлять. Він зводив очі, дивився на вікна, вивчав крамнички і намагався упізнати себе. В цих убогих будинках, де мешканці розлітаються навсібіч, мов горобці, вистачило десяти років, щоб змінити майже усіх наймачів. У ньому, окрім того, залишалася обачність, перемішана із соромом – така собі налякана дикуватість, через яку він тремтів на саму думку, що його впізнають. Вкотре спускаючись вулицею, він нарешті помітив знайомі лиця: власницю тютюнової крамнички, бакалійника, пралю і пекарку, у якої вони раніше скуповувалися. Тож протягом чверті години він вагався, прогулювався перед крамничками і запитував себе, до якої наважиться увійти, стікаючи потом, настільки він страждав від боротьби, що точилась у ньому. Мліючи серцем, він обрав пекарку – сонну жінку, весь час білу, наче вона вилізла з мішка з борошном. Вона дивилась на нього і не поворушилась за прилавком. Безперечно, вона його не впізнала через попечену шкіру, голий череп, спалений пекучим сонцем, довгу шорстку бороду, що поглинула половину його обличчя. Завдяки цьому він став зухвалішим і, платячи за хлібець в один су, він наважився запитати:

- Чи немає поміж Вашими клієнтками жіночки з дівчинкою?.. Пані Дамур?..

Пекарка застигла, розмірковуючи, а тоді мовила млявим голосом:

- А, так, можливо, колись... Але то вже давно. Я вже й не знаю... Тут стільки люду!

Він мусив задовольнитися цією відповіддю. У наступні дні він повертався, вже зухваліший, і розпитував людей, але повсюди знаходив ту ж

байдужість, те ж забуття, і суперечливі повідомлення лишень заплутували його. Загалом, виглядало напевне, що Фелісіте залишила квартал приблизно за два роки по тому, як він поїхав до Нової Каледонії, - саме тоді, коли він тікав. Ніхто не знав її адреси: хтось говорив про квартал Гро-Каю, хтось про Берсі. Маленьку Луїзу навіть не пригадували. Усьому кінець, і одного вечора він сів на лаві, на зовнішньому бульварі, і зайшовся плачем, кажучи собі, що більше не шукатиме. Що з ним станеться? Париж здавався йому порожнім. Той дріб'язок, з яким він зміг повернутися до Франції, вичерпався. На мить він вирішив було повернутись до Бельгії, на вугільну шахту, де так темно і де він жив без жодного спомину, щасливий, мов тварина, розчавлений сном землі. Однак він залишився, і залишався злиденим, голодним, не в змозі знайти роботу. Його гнали звідусіль, його вважали застарим. А йому було усього лиш п'ятдесят п'ять років, хоча давали йому сімдесят, настільки його виснажило десятиліття страждань. Він тинявся, наче вовк, він ходив поглянути на відбудову пам'яток, спалених під час Комуни, шукав праці, яку довіряли дітям і калікам. Муляр, котрий працював у мерії, пообіцявся прилаштувати його сторожем їхніх інструментів. Але ця обіцянка ніяк не втілювалася, і він подихав з голоду.

Одного дня, коли стояв на мосту Божої Матері і дивився на течію, відчуваючи запаморочення бідарів, яких вабить самогубство, він із силою відірвався від поручнів і від цього руху заледве не збив з ніг перехожого – здоровенного парубійка в білій куртці, котрий узявся його лаяти.

- Клята худобина!

Але Дамур завмер, роззявивши рота і впірівши очі в того чоловіка.

- Беррю! – нарешті скрикнув він.

Справді, це був Беррю, який змінився тільки собі на користь: пика його розквітла, він помолодшав. Дамур, відколи повернувся, частенько міркував про нього. Але як знайти приятеля, котрий що два тижні змінює мебльовану кімнату? А маляр тим часом витріщався, і коли інший назвався тремтливим голосом, він відмовився у це повірити.

- Неможливо! Дурний жарт!

Однак він його врешті-решт упізнав і заволав так, що усі на тротуарі переполошилися:

- Але ж ти помер!.. Знаєш, я на таке аж ніяк не чекав! Не можна викомарювати такі дотепи... Ну ж бо, ну ж бо, то це правда, що ти живий?

Дамур говорив тихенько, благав його замовкнути. Беррю, котрий, щиро кажучи, вважав усе це неабияким дотепом, зрештою узяв його попід руку і повів до винарні на вулиці Святого Мартина. Він засипав його питаннями, він хотів усе дізнатися.

- Хвилиночку, - мови Дамур, коли вони влаштувалися в окремому покою. – Перш за все, моя жінка?

Беррю ошелешено поглянув на нього.

- Як то, твоя жінка?
- Так, де вона? Ти знаєш її адресу?

Подив маляра посилювався. Він поволі сказав:

- Звісно, я знаю її адресу... То ти зовсім нічогосінько не знаєш про ту історію?
- Що таке? Яку ще історію?

Тоді Беррю вибухнув.

- А! Скажіть-но! Ще більший дотеп! Як то?! Ти нічогосінько не знаєш?.. Але ж, мій старенький, твоя жінка одружилася!

Дамур поставив на стіл склянку, яку тримав у руці. Його охопило таке тремтіння, що вино потекло йому на пальці. Він витер їх об куртку і повторив глухим голосом:

- Що ти кажеш? Одружилась, одружилась... Ти певен?
- До біса! Ти помер, вона одружилась – що тут дивного?.. Але ж це кумедно, бо ось ти й воскрес.

Доки бідолашний чоловік сидів блідий, щось белькочучи самими губами, маляр наводив подробиці. Тепер Фелісіте дуже щаслива. Вона одружилася з різником, що на вулиці Ченців, у кварталі Батіньоль, - з удівцем, чийми справами вона керує з дивовижною спритністю. Саньяр, того різника звати Саньяр, - це товстун років шістдесяти, котрий прекрасно зберігся. На крамниці, що на розі вулиці Ноле, - одній з найвдаліших у кварталі – пофарбовані в червоне ґрати і позолочені бичачі голови обабіч вивіски.

- То що ти робитимеш? – перепитував Беррю після кожної подробиці.

Бідолаха, оглушений описом крамниці, відповідав непевним помахом руки. Побачимо!

- А Луїза? – враз спитався він.
- Крихітка? А! Я й не знаю... Вони мали її кудись прилаштувати, щоб спекатись її, бо я її з ними не бачив... Щодо цього, то правда: вони

однак могли б віддати тобі дитину, бо ж вони з нею нічого не роблять. Ось тільки що ти робитимеш з двадцятирічною дівулькою? Ти ж бо не схоже, щоб розкошував. Га? Не хочу тебе ображати, але по тобі скажеш, що тобі на вулиці мідний гріш подають.

Дамур схилив голову і, задихаючись, не знаходив жодного слова. Беррю замовив другий літр і хотів розрадити його.

- Та годі, до дідька! Ти ж бо живий – то й повеселись трішки. Не все втрачено, усе ще владнається... Що ти робитимеш?

Двоє чоловіків заглибились у безкінечну дискусію, де без упину виринали ті ж самі аргументи. Про що мовчав маляр, так це про те, що одразу ж після від'їзду депортованого товариша сам спробував зійтись з Фелісіте, спокусившись на її широкі плечі. Тож він тримав на неї приховану образу через те, що вона віддала перевагу різникові Саньяру, без сумніву, заради його статків. Коли з'явилася замовлена третя літра, він заволав:

- Я на твоєму місці, я пішов би до них і влаштувався б там, а Саньяра викинув би за поріг, якби він мені докучав... Ти хазяїн, врешті-решт. Закон на твоєму боці.

Дамур помалу п'янів, вино розпалило багаття на його збляклих щоках. Він повторював: "Побачимо!". Але Беррю його і далі підштовхував, ляскав йому по плечах, питався у нього, чи він чоловік. Звісна річ, він чоловік, і він так її кохав, ту жінку! Він її і досі так кохає, що ладен підпалити Париж, аби повернути її собі. Гарзд! То чого він чекає? Якщо вона його, то йому треба її забрати. Двоє чоловіків, дуже п'яні, запекло балакали, притулившись ніс до носа.

- Я йду туди! – враз мовив Дамур і насилу звівся.

- Щастя тобі! Не будь боягузом! – крикнув Беррю. – Я йду туди з тобою.

І вони подалися до кварталу Батіньйоль.

III

Крамниця на розі вулиці Ченців і вулиці Ноле, з червоними ґратами і золоченими бичачими головами, виглядала по-багатому. На білих простирадлах звисали четвертини туш, а вервечки стегон, загорнені у паперові ріжки з мережаними берегами, на кшталт букетів, утворювали гірлянди. М'ясо купчилося на мармурових столах: розрізані й розібрані шматки рожевої телятини, пурпурової баранини, кривавої яловичини з прожилками жиру. Блищали мідні миски, ланцюги вагів, гаки на стінах. Це

був достаток, розквіт здоров'я у ясній крамниці, вистеленій мармуром і відкритій до яскравого сонця, зі смачним запахом свіжого м'яса, котре, здавалося, рум'янило кров'ю щоки усіх мешканців цього дому.

Вглибині, якраз посеред плями світла, що падало з вулиці, Фелісіте займала високий прилавок, де скляні стінки захищали її від протягів. І там, у веселих відблисках, у рожевому сяйві крамниці, вона була такою свіжою, з тією переповненою й зрілою свіжістю жінок, яким минуло сорок років. Чистенька, з лискучою шкірою, з чорними косами і білим комірцем, вона поважно усміхалася як заклопотана зразкова крамарка, котра, з пером в одній руці, а іншою рукою в грошах із каси, втілює чесноту й достаток дому. Продавці нарізали, зважували, вигукували цифри, клієнтки проминали повз касу, а вона отримувала від них гроші, обмінюючись люб'язним голосом місцевими новинами. Якраз дрібненька жіночка з хворобливим лицем платила за два битки, дивлячись на них плаксивим оком.

- П'ятнадцять су, чи не так? – мовила Фелісіте. – То Вам не кращає, пані Верньє?

- Ні, не кращає, усе той шлунок. Я виригую усе, що їм. Загалом, лікар каже, що мені треба м'ясо, але ж воно таке дороге!.. Ви знаєте, помер вугляр.

- Неймовірно!

- От у нього був не шлунок – це був живіт... Два биточки за п'ятнадцять су! Птиця дешевша.

- Мати Божа! В тому немає нашої вини, пані Верньє. Ми й самі не знаємо, як видряпатися... Що таке, Шарле?

Балакаючи і віддаючи решту, вона не спускала ока з крамниці і помітила, що один з продавців теревенить на тротуарі з двома чоловіками. Продавець не почув її, і вона перепитала голосніше:

- Шарле, чого вони хочуть?

Але вона не почула відповіді. Вона упізнала одного з двох чоловіків, котрі заходили досередини – того, що зайшов першим.

- А! Це Ви, пане Беррю.

Вона аж ніяк не виглядала задоволеною, її губи зневажливо скривилися. Двоє чоловіків ще від вулиці Святого Мартина, у кварталі Батінйоль, зробили кілька зупинок у винарнях, бо мандрівка була довгою, і їм пересохло у роті, бо ж вони балакали дуже голосно, і досі дискутуючи.

Тож виглядали вони добряче розпаленими. На протилежному тротуарі Дамура вразило у саме серце, коли Беррю рвучким рухом вказав йому на Фелісіте, таку гарну і таку молоду за склом прилавка, примовляючи: «Диви! Он вона!». Це було неможливо: це мала бути Луїза, така подібна до своєї матері, адже, жодного сумніву, Фелісіте була старішою. І уся ця багата крамниця, це криваве м'ясо, блискуча мідь, а тоді ще й ця гарно вдягнена жінка, що виглядала щирою буржуазкою, з купою грошей у руці, вмить відібрали у нього лють та відвагу і по-справжньому налякали його. Йому закортіло втекти що є сили, йому стало соромно, він зблід на саму думку, що зайде туди. Тепер ця пані нізащо не погодиться повернути його собі – його, з такою свинячою пикою, зі здоровенною бородою і брудною курткою. Він розвернувся у протилежному напрямку і вже зібрався було позадкувати на вулицю Ченців, щоб його навіть не помітили, але Беррю затримав його.

- До дідька лисого! То у тебе жижки трусяться?!.. Гаразд! На твоєму місці, це я завдав би жару тій панунці! І не пішов би, не розділивши усе: так, половину шинки і усього такого... Та йди вже, ти, мокра курко!

Він змусив Дамура перейти вулицю. Потім, запитавши у продавця, чи пан Саньяр тут, і дізнавшись, що різник саме на скотобійні, він зайшов першим, щоб прискорити події. Задихаючись, Дамур тупцяв слідом за ним з дурнуватим виглядом.

- Чим можу Вам прислужитися, пане Беррю? – продовжувала Фелісіте не дуже люб'язним голосом.

- Не мені, - відповів маляр. – Це мій приятель хоче Вам дещо сказати.

Він відступив, і тепер Дамур опинився впритул до Фелісіте. Вона дивилася на нього, а він, нестерпно знітившись, катувався, похнюплений. Спершу вона бридливо скривилася, її спокійне і щасливе обличчя висловлювало огиду до цього старого п'яниці, до цього злидаря, що смердів убогістю. Однак вона усе дивилася на нього і враз, не обмінявшись з ним жодним словом, збіліла, ледь заглушила крик і впустила монети, які тримала в долоні, і вони ніжно задзвеніли в шухляді.

- Що таке? Вам зле? – перепитала пані Верньє, котра залишилася з цікавості.

Фелісіте махнула рукою, буцімто хотіла відсунути усіх. Вона не могла говорити. Вона насилу звелася і попрямувала до їдальні, вглибині крамниці. Двоє чоловіків, хоч вона і не сказала їм йти за нею, зникли слідом: Беррю скалячи зуби, а Дамур і досі прикипівши очима до вимощеної тирсою кахляної підлоги, ніби боявся упасти.

- Ну й ну! Це вже кумедно! – пробурмотіла пані Верньє, коли залишилася одна з продавцями.

Ті ж припинили нарізати й зважувати і обмінювалися здивованими поглядами. Але вони не схотіли псувати собі репутацію і повернулися до праці з байдужими лицями, не відповівши клієнтці, котра пішла геть зі своїми битками в долоні, вивчаючи їх набурмосеним поглядом.

У їдальні Фелісіте, здавалося, так і не відчула себе достатньо усамітненою. Вона штовхнула другі двері і впустила обох чоловіків до своєї спальні. Це була дуже охайна кімната, відгороджена й мовчазна, з білими завісами на ліжку й на вікнах, із позолоченим настінним годинником, з меблями із червоного дерева, на яких вилискував лак і не було жодної порошинки. Фелісіте безсило впала у крісло, оббите блакитним репсом, і повторювала ті ж слова:

- Це ви... Це ви...

Дамур не знаходив жодного слова. Він оглядав кімнату і не наважувався сісти, бо стільці здавалися йому занадто гарними. Тому знову почав Беррю:

- Так, він уже два тижні Вас шука... Тож він мене зустрів, і я його привів.

А потім, буцімто відчуваючи потребу вибачитися перед нею:

- Розумієте, я не міг вчинити інакше. Це мій давній приятель, і у мене серце перевернулося, коли я побачив його ось такого зачучвереного.

Тим часом Фелісіте трохи оговталася. Вона виявилася найрозумнішою і, окрім того, найздоровішою. Коли їй минула німота, вона захотіла вийти із нестерпного становища і почала пояснення, котре їх жахало.

- Ну ж бо, Жаку, чому ти прийшов, чого хочеш просити?

Він не відповів.

- Справді, - продовжувала вона, - я знов одружилася. Але, ти ж знаєш, це не з моєї вини. Я вірила, що ти помер, і ти нічого не зробив, щоб визволити мене з цієї облуди.

Нарешті Дамур заговорив:

- Ні, я тобі написав.

- Присягаюсь, я не отримувала твоїх листів. Ти ж мене знаєш – знаєш, що я ніколи не обманювала... Поглянь! Ось у мене документ – тут, у цій шухляді.

Вона відкрила секретер, гарячково витягла аркуш паперу і дала його Дамуру, котрий узявся отупіло читати. Це було свідоцтво про його смерть. Вона додала:

- Тож я опинилася цілком самотня, і я поступилася пропозиції чоловіка, котрий захотів витягнути мене зі злигоднів і гризот... Ось і уся моя вина. Я піддалася спокусі стати щасливою. Але ж це не злочин, правда?

Він слухав її, опустивши голову, ще більше пригнічений і знічений, ніж вона. Усе ж він звів очі.

- А моя донечка? – запитав він.

Фелісіте знову затремтіла. Вона пробелькотіла:

- Твоя донечка?... Я не знаю, у мене її більше нема.

- Як це?

- Так, я поселила її у своєї тітки... А вона втекла, вона пустилася берега.

Дамур мить помовчав, дуже спокійний з виду, буцімто нічого не зрозумів. А тоді враз він, такий сором'язливий, ударив кулаком по комоду, і так люто, що на мармуровій покривці затанцювала скринька з мушель. Але він не мав часу відповісти, бо двійко дітей, шестирічний хлопчик і дівчинка років чотирьох, відчинили двері і з нестримним вибухом радощів кинулися на шию Фелісіте.

- Доброго дня, мамуню, ми ходили до садка, он туди, на той край вулиці... А тут Франсуаза сказала, що треба вертатися... О! Якби ти знала, там такий пісочок, а у воді були качечки...

- Гаразд, залиште мене, - грубо сказала мати.

І покликала покоївку:

- Франсуазо, відведіть їх... Це дурна думка, повертатись у такий час.

Засмучені діти вийшли, а покоївка, ображена тоном Мадам, обурено виштовхала їх поперед себе. Фелісіте божевільно злякалася, що Жак вкраде у неї малюків: він може схопити їх і втекти. Беррю, котрого так і не запросили сісти, спокійнісінько простягся в іншому кріслі, пробурмотівши на вухо своєму приятелю:

- Малеча Саньяра... Га? Воно швидко росте, ті пуцвіріньки!

Коли двері знову зачинилися, Дамур вдруге вдарив по комоду і закричав:

- Я не про те! Мені треба моя донечка! І я прийшов, щоб тебе забрати!

Фелісите уся скрижаніла.

- Сідай і побалакаємо, - сказала вона. – Здіймати галас – це ні до чого не призведе... То ти прийшов мене забрати?

- Так, ти підеш за мною, і негайно... Я твій чоловік – єдиний справжній. О! Я знаю своє право... Правда ж, Беррю, це моє право?.. Тож вдягай очіпок і будь чемненькою, якщо не хочеш, аби усі дізналися про наші справи.

Вона дивилась на нього, і її ошелешене обличчя мимоволі казало, що вона його більше не кохає, що він її лякає і їй гидко дивитись на нього, на його бридку старість злидаря. Як то?! Вона, така біленька, така пухкенька, вже звична до усіляких буржуазних ласощів, повернеться до колишнього тяжкого й бідного життя у товаристві цього чоловіка, котрий здався їй приви́дом!

- Ти відмовляєшся, - продовжував Дамур, читаючи з її обличчя. – О! Я розумію: ти звикла вдавати за прилавком якусь панію, а у мене немає ані гарної крамниці, ані повної скрині грошей, у яких ти могла б залюбки бабратися... До того ж, є нова малеча, котрих, як мені здається, ти гледиш ліпше, ніж Луїзу. Коли втратиш дочку, то вже любісінько наплювати на батька!.. Але мені усе це байдуже. Я хочу, щоб ти пішла. І ти підеш, або ж я піду до комісара поліції, щоб він привів тебе до мене з жандарями... Це моє право, еге ж, Беррю?

Маляр схвалював, киваючи головою. Ця сцена його добряче потішала. Утім, коли він побачив лють Дамура, сп'янілого від власних слів, і Фелісите, якій мало от-от забракнути сил, яка замало не ридала і насилу зберігала притомність, йому здалось, що він має зіграти позитивну роль. Він втрутився, повчально промовляючи:

- Так-так, це твоє право. Але треба подивитись, треба поміркувати... Я завжди поведився порядно... Перш ніж щось вирішити, було б пристойно побалакати з паном Саньяром, але оскільки його тут нема...

Він зупинився, а тоді продовжив зміненим голосом, що тремтів від удаваного хвилювання:

- Ось тільки моєму товаришеві спішно. В його становищі так тяжко чекати... О, пані, якби ж то Ви знали, як він страждав! А тепер не має і картоплини, подихає з голоду, його женуть звідусюди... Коли я його нещодавно перестрів, він не їв від учора.

Фелісите, переходячи від страху до раптового розчулення, не змогла стримати сліз, що її душили. Це був безмежний смуток, жаль і обрида від життя. У неї вихопився крик:

- Жаку, пробач мені!

А коли могла говорити:

- Що зроблено, те зроблено. Але я не хочу, щоб ти був нещасним...
Дозволь мені допомогти тобі.

Дамур люто махнув рукою.

- Звісно-звісно! – жваво мовив Беррю. – Цей дім занадто заможний, щоб твоя жінка залишала тебе з порожнім черевом... Припустімо, ти відмовляєшся від грошей, але ж однак ти можеш прийняти подарунок. Якщо ви дасте йому м'яся, він зможе зварити собі горня юшки, еге ж, пані ?

- Так, усе, чого він забажає, пане Беррю.

Але Дамур знов почав гатити об комод, волаючи:

- Красенько дякую! Я не їстиму того хліба!

Він підійшов до жінки і поглянув їй в очі.

- Я хочу тільки тебе, і я тебе матиму... Залиш собі своє м'ясо!

Фелісіте позадкувала, її знов огорнули огида й страх. Тоді Дамур став грізним, торочив, що усе перетрощить, вибухнув жахливими обвинуваченнями. Він хотів адресу своєї дочки, він торсав своєю жінкою, котра впала у крісло, він кричав їй, що вона продала дівчинку, а вона, не захищаючись, зацепенівши від усього, що з нею трапилося, повторювала кволим голосом, що не знає адреси, але її, безсумнівно, повідомлять у префектурі поліції. Зрештою Дамур, котрий влаштувався було на стільці й заприсягся, що ніякий чорт його звідти не підійме, рвучко скочив і востаннє, ще лютіше, ніж доти, вдарив кулаком:

- Гаразд! К такій бісовій матері! Я йду геть!.. Так, я йду геть, бо мені так закортіло... Але ти не зачекаєшся: я повернуся, коли тут буде твій чоловік, і я вам всиплю – йому, і тобі, і писклятам, і усій вашій чортовій халупі...
Ось зачекай лишень і побачиш!

Він вийшов, погрожуючи їй кулаком. В душі він відчував полегшу від того, що усе так скінчилося. Беррю залишився позаду і мовив примирливим тоном, втішений тим, що втрапив у таку історію:

- Не бійтесь, я його не залишу... Треба уникнути лиха.

Він розчулився до того, що узяв її долоню і поцілував її. Вона дозволила йому це зробити – вона була розбита: якби її чоловік узяв її за руку, вона

пішла б разом з ним. А тим часом вона прислухалася до кроків двох чоловіків, які перетнули крамницю. Один з продавців, вимахуючи різак, розбирав ягняче стегно. Голоси вигукували цифри. Тож інстинкт доброї крамарки повернув її до прилавка посеред ясних шибок, дуже бліду, але дуже спокійну, боцімто нічого не сталося.

- Скільки за покупку? – перепитала вона.

- Сім франків п'ятдесят, пані.

Вона дала решту.

IV

Наступного дня Дамуру поталанило: муляр найняв його стерегти будівництво мерії. Тож він стеріг споруду, котру допоміг спалити за десять років до того. Загалом, це була тиха робота – саме та отупіла праця, від якої дерев'янієш. Вночі він тинявся коло підніжжя риштувань, прислухався до звуків, іноді засинав на мішках з вапном. Він уже не розповідав про те, що повернеться до кварталу Батінйоль. Утім, одного дня прийшов Беррю і запросив його своїм коштом на обід, і за третім літром Жак заволав, що зранку не абищо трапиться. Ранком він і кроку не ступив з будівництва. Відтак устаткувалося правило: він обурювався і починав вимагати свої права тільки коли напивався. Натщесерце він був похмурим, заклопотаним і ніби соромився. Маляр, врешті-решт, почав з нього глузувати і повторював, що він не чоловік. Але Жак залишався поважним. Він бурмотів:

- То їх треба повбивати!.. Я зачекаю, коли мені того закортить.

Одного вечора він вирушив і дійшов до площі Монсі. Але, просидівши годину на лавці, він повернувся на своє будівництво. Вдень йому здалося, боцімто він побачив, як повз мерію проминула його дочка – розсівшись на подушках у розкішному ландо. Беррю запропонував йому вдатися до розшуків, упевнений, що протягом доби знайде адресу Луїзи. Але він відмовився. Навіщо це знати? Утім, серце переверталось йому на думку, що його дочка могла виявитися тієї вродливою особою, такою ошатною, котру він побачив на мить, перш ніж її віднесли галопом пара великих білих коней. Смуток його посилювався. Він купив ножа і показав його приятелеві, кажучи, що це для того, аби випустити тому різникові кишки. Ці слова йому сподобалися, і він без упину повторював їх, жартівливо підсміюючись.

- Я випотрошу різника... Щоб по-черзі, еге ж?

Тоді Беррю затримував його на кілька годин у винарні на вулиці Тампль, аби переконати його, що йому не слід нікого потрошити. Це глупство, бо, по-перше, за таке тебе вкоротять. Він брав його за руки і вимагав від нього клятву у тому, що він не вляпається в брудну справу. Дамур повторював, уперто гичучи:

- Ні-ні, треба, щоб по-черзі... Я випотрошу того різника.

Минали дні, а він його так і не випотрошив.

Трапилася подія, котра, здавалося, мала прискорити катастрофу. Його вигнали з будівництва як нездару: якось в горобину ніч він заснув, і у нього вкрали лопату. Відтоді він знову подихав з голоду, волочився вулицями, ще занадто гордий для жебрацтва, і дивився блискучими очима на крамниці ковбасників. Але злигодні замість того, щоб збудити, затуманили його. Він згинав спину, буцімто занурювався в сумні міркування. Сказати б, він не наважувався потикатись до кварталу Батіньюль, адже більше не міг вдягнути чисту сорочку.

А у кварталі Батіньюль Фелісіте увесь час жила в сльозах. Увечері, після візиту Дамура, вона не схотіла переповідати цю історію Саньяру. Згодом, непокоячись через свою мовчанку напередодні, вона відчула докори сумління і не знайшла сили заговорити. Тож вона постійно тремтіла, щогодини їй здавалося, нібито вона бачить, як заходить її перший чоловік, і уявляла жахливі сцени. Найгіршим було те, що у крамниці мали дещо підозрювати, бо продавці підсміювалися, а коли пані Верньє регулярно поверталася за своєю парою битків, то підозріло забирала решту. Зрештою одного вечора Фелісіте кинулася на шию Саньяру і, ридаючи, в усьому зізналася йому. Вона повторювала те ж, що сказала Дамуру: в тому немає її вини, бо коли людина померла, то вже не повинна вертатися. Саньяр, ще цілком бадьорий як на шістдесят років, до того ж, добрий чоловік, утішив її. Господи! В цьому немає нічогісінько веселого, але усе, кінець-кінцем, владнається. Хіба ж усе не владнається? Він, добрий зух, котрий має грошенята і нічогенько влаштувався у житті, відчував передусім цікавість. Ось побачимо того привида і поговоримо з ним. Ця історія зацікавила його настільки, що за тиждень, бачачи, що той інший не з'являється, він сказав своїй жінці:

- Гаразд! І що? Він кинув нас?... Якби ти знала його адресу, я сам пішов би по нього.

А тоді, на її благання сидіти спокійно, він додав:

- Але ж, моя дорогенька, це щоб тебе заспокоїти... Я ж бачу, що ти увесь час в гризотах. З цим треба покінчити.

Дійсно, Фелісіте схудла від загрози трагедії, очікування якої посилювало тривогу. Зрештою одного дня, коли різник сварив продавця, котрий забув змінити воду, де відмокала теляча голова, бліда Фелісіте зайшла, белькочучи:

- Он він!

- А! Дуже добре! – мовив Саньяр і враз заспокоївся. – Заведи його до їдальні.

Не кваплячись, він озирнувся до продавця:

- Вимийте її як слід, бо вона смердить.

Він перейшов до їдальні, де побачив Дамура і Беррю. Вони прийшли разом суто випадково. Беррю перестрів Дамура на вулиці Кліші: він уже не здибувався з ним так часто, бо нудився його злигоднями. Але дізнавшись, що приятель зібрався на вулицю Ченців, він вибухнув докорами, адже ця справа була також і його справою. Тож він вкотре узявся читати йому проповідь, кричав, що таки стане йому на заваді піти туди і накоїти дурниць. Він перегордив тротуар і хотів змусити його віддати йому ножа. Дамур уперто знизав плечима: він мав свою думку, про яку нікому нічого не казав. На усі зауваження він відповідав:

- Йди, якщо хочеш, але не діставай мене.

У їдальні Саньяр не запропонував двом чоловікам сісти. Фелісіте втекла до спальні і забрала дітей. Зачинивши двері на два оберти, вона сиділа, не тямлячись, і міцно притискала малят до себе, наче хотіла захистити і вберегти їх. Утім, нашорошуючи вуха, у яких їй гуло від хвилювання, вона так нічого і не почула, бо ж в сусідній кімнаті обидва її чоловіка стояли знічені й мовчки дивились одне на одного.

- Тож це Ви? – врешті-решт запитав Саньяр, аби щось сказати.

- Так, це я, - відповів Дамур.

Він вважав Саньяра дуже пристойним і відчував, немовби сам зменшується. Різникові з виду було аж ніяк не більше п'ятдесяти років. Це був гарний чоловік зі свіжим лицем, з коротко обстриженим волоссям і без бороди. У сорочці без сурдута, загорнений у довгий білий фартух, що вилискував, ніби сніг, він виглядав веселим і молодим.

- Але, бачте, - вагаючись, продовжував Дамур, - я ж не з Вами хочу поговорити, а з Фелісіте.

Тоді Саньяр віднайшов усю притаманну йому самовпевненість.

- Ну ж бо, мій приятелю, розберімося між нами. До дідька! Нам нема чого одне одному закинути. Нащо гризтися, якщо немає нічиєї вини?

Дамур, опустивши голову, уперто дивився на одну з ніжок столу. Він пробурмотів глухим голосом:

- Я не маю на Вас зла, дайте мені спокій, ідіть собі... Це з Фелісіте я бажаю поговорити.

- От це вже ні, Ви з нею не говоритимете, - спокійно мовив різник. – Я не хочу, щоб Ви довели її до хвороби, як минулого разу. Ми можемо побалакати без неї... До речі, якщо Ви будете розумним, усе скінчиться добре. Якщо Ви вже кажете, що досі любите її, то погляньте на її становище, поміркуйте і дійте заради її щастя.

- Замокніть! – увірвав його Дамур, раптово шаленіючи. – Ні в що не втручайтесь, інакше це погано скінчиться!

Беррю, уявивши, що він витягне з кишені свого ножа, завзято кинувся межи двох чоловіків. Але Дамур відштовхнув його.

- І ти теж дай мені чистий спокій!.. Чого ти боїшся? Ти дурень!

- Спокійно! – повторював Саньяр. – Якщо лютуєш, то не знаєш, що робиш... Послухайте, якщо я покличу Фелісіте, пообіцяйте мені бути чемним, бо вона дуже чутлива, Ви ж знаєте її не гірше за мене. Ні Ви, ні я не хочемо її вбивати, еге ж?.. Ви добре поводитиметесь?

- Га?! Якби я прийшов, щоб погано поводитись, то почав би з того, що задушив би Вас з усіма Вашими теревенями!

Він сказав це настільки глибоким і болісним тоном, що різник, здавалося, був неабияк вражений.

- Ну тоді, - сказав він, - я покличу Фелісіте... О! Я! Я дуже справедливий, я розумію: Ви хочете з нею дещо обговорити. Це Ваше право.

Він попрямував до дверей спальні й постукав.

- Фелісіте! Фелісіте!

А тоді, оскільки ніщо не поворухнулося, оскільки Фелісіте, крижаніючи на думку про цю здибанку, залишалась прицвяхована до стільця, ще міцніше тулячи малюків до своїх грудей, він, врешті-решт, почав нетерпеливитись.

- Фелісіте, ходи вже... Це ж глупство, те, що ти там робиш. Він обіцяє бути чемним.

Нарешті заскреготів ключ, вона вийшла і ретельно зачинила двері, щоб залишити своїх дітей у сховку. Знову запала тиша, сповнена зніченості. Як сказав Беррю, мов собака пробіг.

Дамур говорив повільними сплутаними фразами, а Саньяр, стоячи коло вікна, піднімав пальцем одну з коротких білих фіранок і вдавав, що визирає надвір, аби однозначно показати, буцімто йому і без того, вистачає, чим зайнятися.

- Послухай, Фелісіте, ти ж знаєш, що я ніколи не був лихим. Ти сама можеш про це розповісти... Гарзд! Тож не сьогодні мені ставати лихим. Спершу я хотів усіх тут перебити. А тоді я запитав у себе: навіщо воно мені?.. Ліпше я залишу тобі свободу обирати. Ми зробимо так, як ти захочеш. Так, адже суди з їхнім правосуддям не можуть нічого для нас зробити, ти сама обиратимеш, що тобі більше до вподоби. Відповідай... Фелісіте, з ким ти хочеш піти?

Але вона була не в змозі відповісти. Вона задихалася від хвилювання.

- Гарзд, - продовжував Дамур таким же глухим голосом, - я розумію: ти підеш з ним... Ще коли йшов сюди, я вже знав, чим це скінчиться... І я на тебе анітрохи не ображаюсь, я тебе, врешті-решт, розумію. Мені кінець, у мене нічого нема, зрештою, ти мене вже не любиш, а він робить тебе щасливою, не рахуючи того, що є ще й двійко малюків...

Зворушена Фелісіте плакала.

- Даремно ти плачеш: я тебе не засуджую. Так склалось – от і все... Що ж, я вирішив ще одного разу побачити тебе, аби сказати тобі, що ти можеш спати спокійно. Тепер я зробив вибір і більше тебе не турбуватиму... Все – ти про мене більше ніколи не почувеш.

Він попрямував до дверей, але глибоко розчулений Саньяр зупинив його, вигукнувши:

- А! От, скажімо, Ви справді хороший чоловік!.. Ми не можемо просто так розійтись. Ви повечеряєте з нами.

- Ні, дякую, - відповів Дамур.

Здивований Беррю вважав таке завершення кумедним і, почувши, як його приятель відмовляється від запрошення, удав, що гірко обурений цим.

- Принаймні випиймо чарку, - продовжував різник. – До дідька, Ви ж погодитесь випити з нами склянку вина?

Дамур не одразу погодився. Він блукав повільним поглядом уздовж і впоперек такої чистої й веселої їдальні з білими дубовими меблями. А

потім його очі зупинилися на Фелісіте, котра благала його із залитим слізьми лицем, і сказав:

- Так, це можна.

Саньяр був утішений. Він гукнув:

- Фелісіте, швидше склянки! Нам не треба служниці... Чотири склянки. Ти також мусиш з нами почаркуватися... Ах, друже мій! Як це мило, що Ви погодилися, Ви й не уявляєте, наскільки мені це приємно, бо ж я люблю добрі серця. А Ви – справжнє добре серце, присягаюсь у цім!

Тим часом Фелісіте тремтливими руками шукала в буфеті склянки й літрову пляшку. Голова їй була немов чужа, і вона нічого не могла знайти. Саньяр мусив допомогти їй. А коли склянки наповнилися, товариство почаркувалося довкруг столу.

- За Ваше здоров'я!

Дамур, навпроти Фелісіте, мав простягати руку, щоб торкнутися її склянки. Вони німо поглянули одне на одного, з минулим в очах. Вона так дрижала, що було чути, як видзвонює кришталь: її зуби злегка цокотіли, немов під час тяжкої лихоманки. Вони вже не зверталися одне до одного на «ти», вони ніби померли і відтак жили виключно у спогадах.

- За Ваше здоров'я!

Доки вони вчотирьох пили, із сусідньої кімнати, посеред глибокої тиші, долинали дитячі голосочки. Малюки узялись бавитися: скрикуючи й сміючись, вони гралися у квача. Потім вони почали грюкати у двері й кликати: «Мамо! Мамо!»

- Ну ось! Усім моє шанування! – мовив Дамур, поставивши склянку на стіл.

Він пішов геть. Фелісіте, прямісінька й цілком бліда, дивилася, як він іде, а Саньяр гречно провів наших добродіїв до дверей.

V

На вулиці Дамур узявся крокувати так швидко, що Беррю заледве встигав за ним. Маляр лютував. На бульварі Батіньоль, побачивши, як його товариш, котрому підламалися ноги, упав на лаву і застиг на ній, зі збілілими щоками й нерухомими очима, він вилив усе, що мав на серці. От він би принаймні відважив ляпаса тій панунці і тому панкові. Він обурювався, бачачи, що чоловік ось так віддає свою жінку іншому, ще й не

виторгувавши нічого для себе. Треба бути останнім йолопом! Так, йолопом, щоб не сказати ще гірше! І він навів приклад іншого комунара, котрий дізнався, що його жінка приліпилася до іншого. І що? Ті двоє чоловіків і та жіночка живуть разом, ще й так любенько. Треба усе облаштувати, не можна дати себе обмакітрити, бо ж, врешті-решт, його добряче обмакітрили!

- Ти не розумієш, - відповідав Дамур. – Забирайся і ти геть! Бо ти мені не друг.
- Я?! Тобі не друг?! Та я задля тебе гори перевернув би!.. Поміркуй-но трішки. Що з тобою станеться? У тебе нікого немає, а ти ось на вулиці, наче пес, і ти подохнеш, якщо я не витягну тебе з цієї халепи... Тобі не друг?! Та якщо я тебе кину тут, тобі залишається тільки підібгати хвоста, мов тому собаці, котрому остобридло життя.

Дамур безнадійно махнув рукою. Це правда, йому залишається тільки стрибнути у воду або зачекати, коли його підбере поліція.

- Гаразд! – продовжував маляр. – Я тобі такий друг, що відведу тебе до декого, у кого ти матимеш і куток, і шматок.

Він звівся, ніби раптово ухвалив рішення. Потім він силоміць потяг товариша, котрий белькотів:

- Та куди? Та куди?
- Ось побачиш... Якщо ти не захотів повечеряти у своїй жінки, повечеряй деінде... І зтям собі як слід, що я не дам тобі встругнути дві дурниці в один день.

Він жваво попростував Амстердамською вулицею. На Берлінській вулиці він зупинився перед невеличким особняком, подзвонив у двері й запитав у лакея, котрий відчинив їм, чи пані Сувіньї вдома. Лакей завагався, тож він додав:

- Йдіть і скажіть їй, що це Беррю.

Дамур машинально пішов за ним. Цей неочікуваний візит і цей розкішний палацик остаточно запаморочили йому голову. Він здійснюєся сходами. А тоді враз опинився в обіймах дуже вродливої білявої жіночки, заледве прикритої мережаним пеньюаром. Вона волала:

- Татусю! Це мій татусь!.. Ах, який Ви милий, що таки його переконали!

Вона була доброю дівчиною й ні на дрібку не переймалася брудною сорочкою старого і втішено плескала в долоні, несподівано захоплена дочірньою любов'ю. А спантелечений батько навіть не упізнав її.

- Та це ж Луїза! – повідомив Беррю.

Тоді він пробелькотів:

- А, так!.. Яка Ви люб'язна...

Він не наважувався заговорити до неї на «ти». Луїза всадила його на канапу, а тоді подзвонила і наказала нікого не впускати. А він увесь цей час розглядав кімнату з кашеміровими шпалерами і з витончено розкішними меблями, від яких розчулювався. А Беррю тріумфував, плескав його по плечу і повторював:

- Га? Ти ще казатимеш, що я тобі не друг?.. А от я добре знав, що тобі потрібна буде твоя дочка. Тож я розпитався про її адресу. Прийшов до неї і переповів твою історію. І вона одразу ж сказала мені: «Приведіть його!»
- Та безперечно! Бідолашний мій татусю! – пестливим голосочком прожебоніла Луїза. – О! Знаєш, я її так боюся, твоєї республіки! Усі ті комунари – це така гидота: якби їм дозволили, вони зруйнували б цілий світ!.. Але ж ти – мій найдорожчий татусь. Я пам'ятаю, яким ти був добрим, коли я, зовсім малою, хворіла. Ось побачиш, ми гарно порозуміємося, якщо тільки ніколи не говоритимемо про політику... Але спершу повечеряймо утрюх. Ах! Як же це мило!

Вона всілася майже на колінах робітника, сміялася своїми ясними очима, а біляве волосся розліталось довкола її вух. А він, безсилий, відчував, як його заповнює солодке блаженство. Він хотів би відмовитись, бо йому здавалося, що це не порядно – столуватися у такому домі. Але він вже не віднаходив своєї нещодавньої енергійності – коли пішов від різника, востаннє почаркувавшись і навіть не озирнувшись. Його дочка була занадто лагідною, і її біленькі ручки, що лежали на його колінах, прив'язали його.

- Ну ж бо, ти згоден? – повторювала Луїза.

- Так, - нарешті вимовив він, і дві сльози скотилися його щоками, запалими від злигоднів.

Беррю вважав, що він вчинив дуже розумно. Коли вони перейшли до їдальні, зайшов лакей і попередив пані, що прийшов пан.

- Я не зможу його прийняти, - спокійно відповіла вона. – Скажіть йому, що у мене мій батько... Якщо він забажає, то завтра о шостій.

Вечеря була чарівною. Беррю звеселяв її безліччю кумедних словець, від яких Луїза реготала до сліз. Вона знову опинилася на вулиці Богородиці і упивалася цим. Дамур багато їв, обважівши від утоми й харчів, але

зворушливо усміхався люблячою усмішкою щоразу, коли вони з дочкою перестрівалися поглядами. За десертом вони пили вино, солодке й шипуче, ніби шампанське, і воно сп'янило усіх трьох. І коли слуг не було поруч, вони сперлися ліктями на стіл і з меланхолійним сп'янінням говорили про минуле. Беррю скрутив цигарку, і Луїза курила її з розімлілим обличчям, наполовину заплющивши очі. Вона губилася у спогадах, почала розповідати про своїх коханців: про першого – високого хлопця, котрий усе так гарно робив. Потім вона мимоволі зронила про свою матір сповнений суворості вирок.

- Розумієш, - говорила вона батькові, - я більше не можу її бачити, вона поводить себе занадто погано... Якщо хочеш, я піду і скажу їй те, що думаю про огидний спосіб, у який вона тебе кинула.

Але Дамур поважно проголосив, що її більше не існує. Раптом Луїза скочила і вигукнула:

- До речі, я покажу тобі дещо, від чого ти повеселішаєш.

Вона зникла і негайно повернулася, досі з цигаркою в зубах, і передала батькові стару пожовклу фотокартку з відламаними ріжками. Для робітника це був справжній струс, він уперся каламутними очима в портрет і пробелькотів:

- Ежен, мій бідолашний Ежен.

Він передав картку Беррю, і той, сповнений хвилювання, і собі пробурмотів:

- Дуже схоже на нього.

Тоді настала черга Луїзи. Мить вона тримала фотокартку, але сльози душили її, і вона повернула портрет, кажучи:

- О! Я його пам'ятаю... Він був таким добрим!

І вони втрьох, піддавшись розчуленню, разом заплакали. Портрет ще двічі обійшов довкола столу в супроводі найніжніших розмірковувань. Картка від часу сильно зблідла: бідолашний Ежен у однострої національного гвардійця здавався тінню повстанця із забутої легенди. Але, перевернувши портрет, батько прочитав те, що колись давно написав на ньому – «Я помщусь за тебе». Розмахуючи над головою десертним ножом, він повторив свою клятву:

- Так-так, я помщусь за тебе!

- Коли я побачила, що мама пустилася берега, - розповідала Луїза, - я не схотіла залишати їй портрет мого бідолашного братика. Одного вечора я його у неї поцупила... Це для тебе, татусю. Я тобі його дарую.

Дамур притулив фотокартку до своєї склянки і усе дивився на неї. Тим часом почалася мудра розмова. Луїза, добре й щире серце, хотіла витягти свого батька з халепи. Вона було заговорила про те, що забере його до себе, але ж це геть неможливо. Зрештою, їй трапилася думка: вона запитала його, чи погодився б він наглядати за її маєтком, який один з добродіїв нещодавно придбав для неї неподалік від Парижа. Там є флігель, де він любенько заживе, маючи двісті франків на місяць.

- Як то?! Це ж рай! – вигукнув Беррю, погоджуючись замість приятеля. – Якщо він нудьгуватиме, я навідуватимусь до нього.

Наступного тижня Дамур влаштувався у маєтку своєї дочки і там він живе досі, маючи відпочинок, який Провидіння таки завинило йому після усіх тих бід, що звалило на нього. Він гладшає, розквітає, вдягається як буржуа, на лиці ж виглядає щирим і порядним добродієм, достоту військовим у відставці. Селяни, вітаючись, низенько вклоняються йому. А він полює і рибалить з вудкою. Його перестрівають під сонцем на дорогах, де він спостерігає, як зростає озимина, зі спокійною совістю чоловіка, котрий нікого не обікрав і котрий проїдає тяжко зароблену ренту. Коли приїздить дочка разом з панамі, він уміє належно триматися. Найбільша радість випадає йому в ті дні, коли вона тікає з Парижа, і вони обідають разом у невеличкому флігелі. Тоді він говорить до неї, сокочучи, ніби нянька, і з обожненням розглядає її убори. Він влаштовує витончені обіди з усілякими лагоминками, котрі сам навчився готувати, не рахуючи десерту – тістечок і цукерок – які Луїза привозить у кишнях.

Дамур ніколи не намагався знову зустрітися зі своєю дружиною. У нього залишилася тільки дочка, котра пожаліла свого старого батька і котрою він тішиться й пишається. Зрештою, він відмовився від будь-яких спроб відновити свій громадянський стан. Навіщо турбувати державних писарів? Тож спокій довкола нього ще збільшився. Він сховався у свій закапелок, загублений і забутий, він – ніхто, і тому не червоніє від подарунків своєї дитини. А якби його воскресити, то, можливо, заздрісники заговорили б зле про його становище, і він сам, врешті-решт, почав би через це страждати.

Утім, іноді у флігелі здійсмається галас. Це Беррю приїздить на село на чотири чи п'ять днів. Нарешті він знайшов у Дамура омріяний куток, де може жирувати. Він полює і рибалить разом з другом, ціліснінькі дні валяється на березі річки. А увечері двоє приятелів балакають про політику. Беррю привозить з Парижа анархістські газети, і, прочитавши їх,

товариші-браття доходять згоди щодо радикальних заходів, яких треба буде вжити: розстріляти уряд, перевішати буржуїв, спалити Париж, щоб відбудувати нове місто – справжнє місто для народу. Вони і досі виступають за всезагальне щастя, отримане за рахунок всезагального винищення. Зрештою, коли надходить час вкладатися спати, Дамур, котрий повісив у рамцях фотокартку Ежена, підходить до неї, вдивляється у неї, вимахує своєю люлькою і волає:

- Так-так, я помщуся за тебе!

Зранку, горблячи спину, він зі свіжим лицем повертається рибалити, а Беррю простягається край води і спить, сховавши носа у траву.